

Devátá přednáška.

Dornach, 14. prosince 1918.

Logika skutečnosti a logika pojmů.

Rudolf Steiner

Milí přátelé, chtěl bych dnes učinit několik zásadních pozorování k těm věcem, které byly nyní již po delší dobu naším úkolem.

Když přemýšlíme o tom, jak zde míněná duchovní věda může pozorovat takové otázky, které jsou otázkami života, a odpovídat na ně, musíme především pečovat o to, abychom si docela objasnili, že tato duchovní věda a z ní naše doba a budoucnost vůbec, klade na způsob představování a obyčejného myšlení, zvláště podle myšlení obvyklého v bezprostřední minulosti a také v přítomnosti, které vychází zvědy a jejího popularizování. Víte, že všechno, co má duchovní věda říci v kterémkoli oboru, tedy také v oboru sociálním, a zejména v oboru sociálním, je výrazem výsledků duchovního bádání, které nejsou získávány jenom racionalistickou cestou, jenom abstraktní cestou, ale které jsou čerpány z duchovní skutečnosti. Může se jim porozumět, to víte, když se prostě použije zdravého lidského rozumu, ale mohou být nalezeny jenom, když od obyčejného vědomí, které v sobě zahrnuje také rozumové, abstraktní myšlení, přírodní bádání atd., vystoupíme k vědomí imaginačnímu, inspiračnímu a intuitivnímu. Co se objevuje cestou imaginace, inspirace a intuice, je formulováno v představy. ideje schopné vyjádření a tvoří obsah vědy, kterou dává anthroposoficky orientované bádání.

Musíme si právě zvyknout - ale mnohým současníkům je to tak těžké, jít nutnou cestou od obyčejného, dnes obvyklého myšlení k anthroposofické duchovní vědě - musíme si zvyknout, mít jiné představy o nacházení pravdy, než na jaké jsme zvyklí. Člověk se dnes snadno zeptá: Je možno to nebo ono dokázat? Tato otázka je jistě velmi oprávněná. Ale na tuto otázku musíme, milí přátelé, hledět také ze stanoviska skutečnosti. Je-li při tom míněno: Je možno podle běžných pojmů, které jsme si osvojili svou výchovou, svým životem, dokázat to. co duchovní badatel v nějakém směru podává? Pak jsme velmi na omylu, neboť duchovně-vědecké výsledky přicházejí ze skutečnosti.

Chci vám velmi triviálním, jednoduchým přirovnáním objasnit, že pro obyčejné, čistě abstraktně probíhající myšlení může nastat omyl. Z jedné myšlenky má následovat druhá, a když vidíme, že ona myšlenka nenásleduje, pak myslíme, že je nesprávná, kde ve skutečnosti

může být věc přece jen správná. Důsledky skutečnosti se nekryjí s pouhými důsledky myšlenek, logika skutečnosti je něco jiného než logika myšlenek. V naší době se věří, že všechno se musí obsáhnout tím, nač jsme zvyklí jako na logiku myšlenek, protože metafyzický, právníkový způsob myšlení zaujal všechny hlavy. Ale tak tomu není. Hled'te, když vezmeme krychli, jejíž strana je dlouhá třeba 30 cm, tedy krychli, která má na všechny strany rozměr 30 cm a někdo vám řekne, že tato krychle je zde v tomto sále ve výši půldruhého metru nad podlahou, tu můžete říci se svou pouhou logikou myšlenek jednu věc, aniž jste v pokoji, kde je krychle. Krychle musí tedy na něčem stát, musí tu být stůl, který je přiměřeně vysoký, neboť krychle se nemůže vznášet ve vzduchu. To můžete usoudit i když při tom vůbec nejste, když nemáte o tom zkušenost a zážitek.

Ale dejme tomu, že na krychli leží míč, že na ní ještě něco leží. To nemůže myšlenkově usoudit, to musíte vidět, to musíte spatřit. Ale přece to odpovídá skutečnosti. Skutečnost je tedy prostoupena entitami. věcmi, které mají ovšem v sobě logiku, ale logiku takovou, která se nekryje s pouhou logikou myšlenek. Logika nazírání je jiná než pouhá logika myšlenek.

Ale to vyžaduje, milí přátelé, abychom se již jednou odhodlali. nenazývat jedinými důkazy jen takzvané logické závěry, na které si zvyklo dnešní myšlení, jinak se s věcmi nikdy nevyrovnáme. V oblasti, o které vám zde již po týdny mluvím, v oblasti sociálního řádu lidské společnosti, objevují se velmi mnohé požadavky prostě z předpokladů, které jsem vám přednášel o trojčlennosti společnosti, která zde v budoucnu bude nutná. Z ní vyplývá například docela určitý systém daňový. Ale tento daňový systém můžeme najít právě jenom tehdy, když vezmeme na pomoc logiku nazírání. S pouhou logikou myšlenek nepřijdeme věci na kloub. Z toho plyne nutnost naslouchat těm, kdo o těchto věcech něco vědí, neboť, když se věc vysloví, může zdravý lidský rozum, je-li všestranný, věc rozhodnout. Neboť zdravý lidský rozum, milí přátelé, vždycky postačí, on může vždycky přezkoumat, co říká duchovní badatel. Ale zdravý lidský rozum je něco jiného nežli logika myšlenek, která vznikla zejména z přírodovědecky proniklého způsobů myšlení přítomné doby. Ale z toho vidíte, že duchovní věda má působit na člověka nejen, aby přijal určitý souhrn představ a pak myslel, že s těmito představami může zacházet tak jako s čímkoli jiným, co je mu dnes sdělováno vědou nebo podobně. To nejde, to není myslitelné, neboť myslíme-li takto, dostáváme se na scesti. Duchovní věda způsobuje, že celý způsob myšlení, způsob pojmání světa se stává u člověka jiným, než jaký byl dříve. Člověk se učí nejenom důkladně do věcí nahlížet, nýbrž nahlížet jiným způsobem. Když se proniknete duchovní vědou, musíte především přihlížet - ovšem duševním zrakem - k tomu, abyste se mohli vždy zeptat: Učím se jiným způsobem hledět na svět tím, že jsem přijal duchovní vědu - ne jasnozření, ale duchovní vědu - učím se jiným způsobem pohlížet na svět, než jak jsem na něj hleděl dříve? Kdo, milí přátelé, pokládá duchovní vědu za souhrn kompendií, může ovšem velmi mnoho vědět, ale když myslí právě jenom tak, jak myslel i předtím, pak duchovní vědu nepřijal. Duchovní vědu přijal teprve tehdy, když v jistém směru změnil způsob, formaci, strukturu svého myšlení, když v jistém směru se stane z něho jiný člověk, než jakým byl dříve. Toho se dosáhne prostě mocí, silou představ, které z duchovní vědy přijímáme.

Při sociálním myšlení je naprosto nezbytné, aby lidé uznali tento požadavek, který může klást jen duchovní věda, neboť tomu, nač jsem upozornil včera, může se porozumět vůbec jenom

v tomto světle. Včera jsem upozornil na to, že školští ekonomové, kteří dnes poučují lidi o hospodářských pojmech, jsou vlastně vůči skutečnosti docela bezmocní. Proč jsou tak bezmocní? Protože něco, co se nedá pochopit přírodovědecky orientovaným myšlením, chtějí pochopit právě tímto myšlením orientovaným přírodovědecky. Teprve když se odhodláme právě sociální život pojímat jinak nežli přírodovědecky školeným myšlením, budeme moci najít plodné sociální ideje, které se dají uskutečnit, které jsou právě plodné pro život.

Upozornil jsem vás již dříve na něco, co snad vzbudilo u někoho údiv, ale o čem se musí hlouběji uvažovat. Upozornil jsem vás na to, že logický důsledek, který jsme nakloněni odvodit z jistých pojmů nebo dokonce ze světového názoru, není naprosto vždycky totéž, co v životě z tohoto názoru vyplyne. Mám na mysli toto: Někdo může mít mnoho pojmů, nebo dokonce celý světový názor. Tento světový názor můžete si postavit před oči čistě pojmově a vyvozovat pak z něho snad ještě jiné důsledky, o kterých právem předpokládáte, že jsou logické, a můžete myslet, že tyto důsledky, které z něho logicky vyvozujete, musí z tohoto světového názoru nutně vyplývat. Ale to naprosto není nutné, nýbrž život sám může z něho vyvodit důsledky jiné. Můžete být nanejvýš udiveni, jak život z toho vyvozuje jiné důsledky. Co to znamená, že život vyvozuje jiné důsledky? Dejme tomu, že vytvoříte světový názor, který se vám bude jevit velmi idealistickým. Dejme tomu, že právem se vám bude jevit idealistickým. Obsahuje nádherné idealistické představy, nádherné idealistické myšlenky. Může nastat případ podle toho, zda tento světový názor je takový či jiný, že mu budete učit svého syna nebo své žáky v určitém věku, dáte vlivu tohoto světového názoru působit na ně živým způsobem. Vy sami připustíte jenom logické důsledky ze svého světového názoru. Ale ponořte to do jiné duše, pozorujte život také za propastmi, kde se přechází z jednoho člověka na druhého, pak může totiž nastat to, co vám může jako něco nutného vysvětlit jenom duchovní věda. Naučíte tomuto idealistickému světovému názoru syna nebo dceru nebo žačku, a ti se stanou darebnými, ničemnými lidmi. To skutečně může být a v životě vám může z vašeho idealistického světového názoru vyplynout ničemnost.

To je ovšem krajní případ, který by ale mohl také jednou nastat, který vám má jen objasnit, že v životě jsou vyvozovány jiné důsledky nežli v pouhém myšlení. Proto jsou lidé dnes tak strašně vzdáleni skutečnosti, protože takové věci neprohlédají, protože nejsou ochotni to, co se dříve vytvářelo instinktivně přenést také skutečně do vědomí. Instinkty dřívějších dob již cítily, že tu nebo tam vznikne to nebo ono. Instinkty nebyly nakloněny předpokládat vždycky jenom to, co je myšlenkově logické. Instinkty již logicky působily. Ale dnes jsme se již dostali do jakési nejistoty a tato nejistota bude přirozeně v době duše vědomé stále větší a větší, nebude-li zjednána protiváha, která spočívá v tom, že vědomě přijímáme také logiku skutečnosti. A přijmeme ji skutečně tehdy, když skutečně budeme dbát ducha, který ve své podstatě, ve svých dějích je za smyslovou skutečností.

Chci vám říci praktický případ, který vám může ilustrovat, co jsem právě více teoreticky vyložil. Ale zároveň má ilustrovat také něco jiného. Má vám také ještě ilustrovat, jak velice se můžeme mýlit, když pozorujeme věci jen podle jejich vnějších příznaků, symptomů. V přednáškách těchto týdnů jsem mluvil o symptomatologii při pozorování dějin.

Symptomatologie je vůbec něco, co si lidé musí osvojit, jestliže chtějí od toho, co je vnější, od fenoménů přijít ke skutečnosti.

Hleďte, ruský spisovatel a filozof Berďajev napsal nedávno zajímavý článek o filozofickém vývoji ruského národa od druhé poloviny 19. století až do dneška. V tomto Berďajevově článku jsou dvě velmi zvláštní věci. Jedna věc je, že autor vychází ze zvláštního předsudku, který dokazuje, že nevidí do těch pravd, které musí nám teď již být velmi běžné, do pravd, že na ruském Východě se počínají pro šesté poatlantické období vývoje duchovního života vůbec vynořovat docela nové prvky, které jsou ještě v zárodku. Protože to neví, posuzuje docela nesprávně jednu věc. Říká si: Je přece zvláštní - a jako ruský filozof musí to vědět - že v Rusku na rozdíl od Západu, od evropské civilizace není vlastně právě ve filozofii žádný skutečný smysl pro to, co se na Západě nazývá pravdou. Byl sice velký zájem o filozofii Západu, ale není skutečný smysl pro filozofii Západu, pokud usiluje o „pravdu“. Filozofická pravda se přijímá potud, pokud slouží životu, pokud je užitečná bezprostřednímu chápání života. Socialista se například zajímá o filozofii, protože si myslí, že ta nebo ona filozofie ospravedlní jeho socialismus. Právě tak se pravoslavný člověk zajímá o nějakou filozofii, ne jako člověk západní proto, že je „pravdou“, ale zajímá se o ni proto, že mu dává základ, aby ospravedlnil svou pravoslavnou víru atd. To pokládá Berďajev za velký nedostatek dnešní ruské národní duše, neboť říká: Na Západě jsou lidé velmi pokročilí, oni nemyslí, že pravda se musí řídit podle života, ale že pravda je pravda, je zde a život se musí řídit podle pravdy. Pro to staví výslovně zvláštní větu, ovšem nikoli zvláštní pro dnešního člověka, neboť dnešní člověk ji shledává samozřejmou, ale pro duchovního badatele nanejvýš zvláštní větu, že ruský socialista prý nemá právo užívat výrazu „měšťácká věda“, „buržoázní věda“, neboť buržoázní věda obsahuje pravdu, ona prý stanovila konečně pojem pravdy, to prý je právě nezvratná pravda. A proto je prý nedostatkem ruské národní duše, když myslí, že by se tato pravda mohla také překonat.

Berďajev sdílí toto přesvědčení nejen s celým profesorským světem, ale také s přívrženci celého profesorského světa, a to je například celá západoevropská a střeoevropská buržoazie, zvláště šlechta atd. Berďajev neví totiž, že to, co je nyní v ruské duši zárodkem, jeví se namnoze právě proto bouřlivě a v karikatuře. V tomto chápání pravdy z hlediska života, které je dnes právě pochybené, je také zárodek pro budoucí chápání. V budoucnosti se již věc opraví, neboť teprve až se podaří to, co se dnes v zárodku připravuje, totiž převedení lidského vývoje k duchovnímu Já, pak to, co dnes nazýváme pravdou, bude skutečně mít docela jinou podobu. A dnes jsem vás upozornil na několik zvláštností. Tato pravda přivede například člověku k vědomí to, co dnešní člověk vůbec nemůže uznat, totiž že logika skutečnosti je jiná než pouhá logika pojmů. A ještě jiné vlastnosti bude mít tato přetvořená představa pravdy. To je jedna věc, kterou vidíte u Berďajeva, a která je velmi zvláštní, protože to ukazuje, jak málo vězí takovýto spisovatel v tom, co je vlastním smyslem vývoje naší doby, který by měl to právě u svého národa postřehnout, ale který to nemůže při svém předsudku uznat.

Druhou věc nutno posuzovat v docela jiném smění. Berďajev vidí zřejmě - to vysvítá ze smyslu jeho článku - s velkou nelibostí vynořovat se bolševismus. Nu v tom mu může ten či onen podle toho, jeli nebo není-li bolševikem, dát za pravdu nebo ne. To je něco, o čem se

nyní nechci šířit. Chci líčit skutečnosti, nechci kritizovat. Ale co je důležité, je toto: Jako se v 60. letech, tak míní Berďajev, z hlediska, že vidí pravdu a filozofii závislou na životě - jako tenkrát našel materialismus vstup do Ruska a jako se věřilo v materialismus, protože byl pokládán za užitečný pro život, tak se v 70. letech věřilo například v pozitivismus Augusta Komta. Pak byly také jiné názory, například také názor Nietzscheho, přijaty v Rusku lidmi patřícími k inteligenci. Nyní se ptá Berďajev, jaká filozofie se nyní ujala u bolševiků, patřících k inteligenci. Skutečně se tu ujala filozofie. Ale nad spojením této zvláštní filozofie s bolševismem je Berďajev vlastně bezmocný. On vůbec nemůže pochopit, že bolševismus kupodivu pokládá nauku Avenaria a Macha za svoji filozofii.

Nuže, milí přátelé, kdybychom byli řekli Avenariovi a Machovi, že jejich filozofie bude přijata právě takovými lidmi, jako jsou bolševici, byli by bývali ještě mnohem více než Berďajev udiveni. Byli by se - smím-li použít tohoto triviálního výrazu - byli by se chápali stropu (oba jsou již mrtvi), kdyby si měli představit, že by měli platit za oficiální filozofy bolševiků.

Představte si spořádaného měšťáckého Avenaria, který myslel, že pracuje jenom s nejrarejšími pojmy, který samozřejmě předpokládal, že mu mohou rozumět jenom lidé, kteří - nu řekněme - nosí slušné kabáty, nikomu bolševickým způsobem neubližují, zkrátka kteří jsou docela slušnými lidmi ve smyslu, jak si lidé 60., 70., 80. let slušné lidi představovali. Jen mezi takovými lidmi, představoval si Avenarius, by mohla jeho filozofie nalézt přívržence. A když se zahlubáme do filozofie Avenariovy, pak teprve nebudeme moci pochopit tuto skutečnost, že Avenarius je oficiálním filozofem bolševiků. Neboť co myslí Avenarius?

Avenarius říká: Lidé žijí v předsudku, že uvnitř mé hlavy, nebo v mé duši nebo někde jsou subjektivní představy, vjemy, že venku jsou předměty. Ale to vše prý není správné. Kdybych byl sa- moten na světě, nepřišel bych prý vůbec na rozdíl mezi objektem a subjektem. Na ten rozdíl přijdu prý jenom tím, že jsou tu ještě jiní lidé. Když se dívám na stůl - míní Avenarius - nepřišel bych nikdy na myšlenku, že stůl je venku v prostoru a jeho obraz že je v mém mozku, nýbrž, bych měl stůl a nerozlišoval bych subjekt a objekt. Ty rozlišuji prý jen proto, že když se dívám na stůl s někým jiným, řeknu si: On vidí stůl, já ho postřehuji, zde je tento vjem ještě v mé hlavě. Nyní uvažuji, že to, co on pociťuje, pociťuji také já. Tedy v takovýchto čistě teoretických úvahách - nechci vám je ani všechny předkládat, řekli byste, že to vás všechno nezajímá - v takovýchto gnoseologických, čistě abstraktních úvahách se pohybuje Avenarius.

Roku 1876 napsal knížku „Filozofie jako myšlení o světě podle principu nejmenšího vynaložení síly“. Neboť z takovýchto předpokladů jaké jsem vám vyložil, ukazuje, že naše pojmy, které máme jako lidé, nemají pro skutečnost vůbec žádnou cenu, nýbrž že tvoříme pojmy jen za tím účelem, abychom drželi svět ekonomicky pohromadě. Pojem „lev“ například nebo pojem, který se vyjadřuje v nějakém přírodním zákoně, není vůbec nic skutečného, také podle Avenaria na nic nepoukazuje skutečného, nýbrž je nehospodárné, když jsem za života viděl pět, šest, nebo třicet lvů a měl bych si všechny tyto lvy představit, tak to udělám hospodárněji. Udělám si jediný pojem, který obsáhne všech třicet lvů. Všechno tvoření pojmů je jen vnitřní, subjektivní hospodárnost.

Mach je podobného názoru. Mach je ten, o kom jsem vám vyprávěl, že jednou nastoupil unaven do autobusu, kde bylo zrcadlo. Nastoupil a spatřil z druhé strany přicházet nějakého člověka. Au a ten člověk mu byl nanejvýš nesympatický a Mach si řekl: Copak je to za

nesympaticky vypadajícího školometského kantora? A pak přišel na to, že tam visí zrcadlo a že viděl sám sebe. Chtěl tím právě jen naznačit, jak málo se člověk zná i jen co do své vnější lidské podoby, jak málo má sebezpoznaní. Mach vypravuje dokonce ještě druhý případ, jak šel kolem výkladní skříně, kde se zrcadlila jeho podoba, jak tímto způsobem potkal sám sebe a jak byl rozzloben nad tím, že potkává tak ošklivě vypadajícího školometského kantora. Týž Mach, o němž jsem vám tyto věci vypravoval, postupoval poněkud populárnějším způsobem, ale měl tytéž názory jako Avenarius. On říká, že není subjektivních představ, ani objektivních věcí, nýbrž jen vlastně pocitové obsahy.

A sám je prý jen pocitovým obsahem. Stůl tam venku je pocitovým obsahem, můj mozek je pocitovým obsahem, všechno je jenom pocitovým obsahem. A pojmy, které si lidé tvoří, jsou zde také jenom z hospodárnosti. Bylo to snad v roce 1881 nebo 1880, kdy jsem byl ve schůzi Akademie věd ve Vídni, kde konal Mach přednášku „O myšlení jakožto principu nejmenší míry síly“, o hospodárnosti myšlení. Musím říci, že to udělalo na mne dojem, byl jsem tenkrát docela mladý zajíc, na počátku svých dvacátých let. strašný dojem, když jsem slyšel, že jsou lidé takového radikalismu, kteří nemají ani tušení o tom, že cestou myšlení vniká do lidské duše první zvěst, první zjevení nadsmyslna. Lidé, kteří tak velice zapírají pojmy, že v nich vidí jenom výsledky činnosti lidské duše směřující k hospodárnosti. Ale u Macha a Avenaria probíhá vše docela v hranicích - budete mi rozumět - v hranicích docela slušného myšlení. Člověk nemusí naprosto myslet nějak zvráceně, když předpokládá, že oba ti páni a všichni jejich přívrženci jsou dobře měšťácky smýšlející lidé, kteří jsou co možno vzdáleni každé, byť jen poněkud prakticky radikální myšlenky nebo dokonce myšlenky revolucionářské. A nyní se stali oficiálními filozofy bolševiků. Na to se nemohlo nikdy přijít. Kdybyste četli někdy snad Avenariovu knížku o nejmenší míře sil. tak by vás to snad zajímalo, je docela hezky psána, ale kdybyste začali číst jeho „Kritiku zkušenosti“, brzy byste asi přestali, neboť byste ji shledali strašně nudnou. Ta je psána naprosto profesorským tónem a není vůbec možné, že byste z ní vyvodili jako důsledek něco z bolševismu. Ani praktický světový názor, ani sebenepatrnější radikalismus nemohli byste z ní odvodit.

Vím, milí přátelé, že lidé, kteří berou příznaky za skutečnost, mně nyní mohou odpovědět. Kovaný pozitivista ten by řekl: Ó to se dá snadno vysvětlit. Bolševici berou všechny své inteligentní lidi z Curychu. V Curychu vyučoval Avenarius. a ti, kdo působí nyní mezi bolševiky jako inteligentní lidé, byli Avenariiovými žáky. Mimo to působil jako soukromý docent mladý Adler, jeden Machův žák, který potom v Rakousku zastřelil Stürgkha (rakouský ministerský předseda). S ním se stýkali četní přívrženci Leninovi, dokonce snad Lenin sám, ti přijali tyto věci a tak to bylo přeneseno. Je tedy pouhá náhoda. Vím ovšem, že kování, zarytě pozitivističtí lidé mohou to takto vykládat. Ale vysvětlil jsem vám také nedávno, že pak je také možno odvozovat celou básnickou osobnost Roberta Hammerlinga od toho, že ctihodně loajální rektor Kaltenbrunner zapomněl na Hammerlingovu žádost o místo učitele v Budapešti, následkem čehož toto místo v Budapešti dostal někdo jiný. Kdyby Kaltenbrunner nebyl na žádost zapomněl, byl by Hammerling přišel tenkrát v 60. letech jako gymnazijní profesor do Budapešti a ne do Terstu. A když teď pohlédneme na všechno, čím se Hammerling stal tím, že trávil po deset let svůj život v Terstu u Jaderského moře, že výsledkem toho je celý básnický život Hammerlingův. Ale zevně zapomněl ctihodný rektor Kaltenbrunner na gymnázium ve Štýrském Hradci na Hammerlingovu žádost a tím způsobil, že

Hammerling přišel do Terstu. Tyto věci nesmíme totiž brát jako skutečnosti, ale jako příznaky toho, co vnitřně vyjadřují.

A to, co Berdajev pojímá tak, že bolševici vyvolili za své modly měšťácky spořádané filozofy Avenaria a Macha, to vede skutečně zpět k tomu, co jsem dnes na počátku vysvětlil, že skutečnost života, skutečnost nazírání je jiná nežli pouhá logická skutečnost. Ovšem neplyne nikdy z Avenaria a Macha ke skutečnosti, že by se tito lidé mohli stát úředními filozofy bolševiků. Ale všechno, co můžete, milí přátelé, z nějaké věci logicky usuzovat, má význam jenom zevně symptomatický. Na skutečnost přijdeme jenom bádáním, které se zabývá touto skutečností samou. Ve skutečnosti působí duchovní bytosti.

A nyní bych vám chtěl vyprávět mnohé, co by vám ovšem ukázalo jako nutnost, že takové filozofie, jako je filozofie Avenariova a Machova, vedou, jak již nese život, k důsledkům nejradikálnějšího socialismu současné doby. Neboť za kulisami života jsou titíž duchové, kteří po kapkách vpravují Avenariovu nebo Machovu filozofii do lidských vědomí, totožní s duchy, kteří po kapkách vpravují do lidských duší to, co vede k bolševismu. Jenže jedno se logicky nedá odvodit z druhého. Ale skutečnost to odvozuje. To je něco, co prosím, abyste si zapsali hluboko do svých srdcí, abyste v nich měli také něco z toho, co stále znovu zdůrazňuji. Dnes je právě nutné, abychom z pouhé logické spleti, o které dnes iluzorně máme za to, že skutečnosti proniká, našli přechod ke skutečnosti pravé. Když přihlížíme k symptomům, když dovedeme hodnotit příznaky, stává se věc snad přece někdy vážnější. Tu vás chci upozornit na něco, co někdo jiný, kdo není duchovním badatelem, tak nepozoruje, protože to bere spíše jako frázi, jako něco lhostejného. Hleďte, Mach, tento pozitivista, ale radikální pozitivista, dospívá k tomu, že všechno je vlastně pocit. Nauka, kterou přednášel také mladý Adler jako soukromý docent v Curychu, která jistě zaujala mnohé pro něj, pro Avenaria, pro Macha, ta říká, že všechno je pocitem, že nemáme právo rozeznávat něco fyzického a duševního, že je fyzicko-duševní přesně v tomtéž smyslu jako moje představy fyzicko-duševní a pojmy že zde jsou jenom pro hospodárnost.

U Macha byla ta zvláštnost, že někdy instinktivně ustoupil před svým zvláštním světovým názorem, před tímto radikálním pozitivistickým světovým názorem. Mach ustoupil a řekl: Ano, když si ujasním podle vymoženosti nové doby, že nemá smyslu mluvit o tom, že je tu ještě něco jiného mimo můj pocit, nebo že mám rozeznávat fyzicko a duševno, jsem přece vždycky znovu nutkám, když mám stůl před sebou, mluvit nejen o pocitu, nýbrž myslet, že venku je něco fyzického. A zase, když mám představu, pocit, cit, nemám jen vjem, to, co probíhá, jev, nýbrž myslím - ačkoli vím podle vědy, kterou si mohu tvořit, že to nemá žádného oprávnění - myslím, že je uvnitř duše a venku objekt. Cítím se puzen rozlišovat to. Copak to vlastně je? Jak dospívám k takové věci, že musím najednou předpokládat, že zde uvnitř je něco duševního, že zde venku je něco mimoduševního. Ale já vím, že tu není žádný rozdíl. Jsem puzen myslet něco jiného, než co mi říká moje věda. Mach se ptá, jsem voděn dokola nějakým zlým duchem? Odpovídá: Ano!

Vím, milí přátelé, jak mnoho lidí přejde prostě přes takovéto místo jako přes frázi. Ale takovéto místo je příznačné. Zde hledí někdy duši přes rameno něco, co je pravdivá skutečnost. Je to ahrimanský duch, který vodí lidi dokola, aby mysleli tak, jak myslí Avenarius a Mach. A Mach je v takovýchto svých chvílích upozorněn na tohoto ahrimanského ducha. Je

to tentýž duch, ahrimanský duch, který působí takto v bolševickém způsobu myšlení. Není tedy divu, milí přátelé, že logikou skutečností vyplynulo tohle jako výsledek. A chceme-li pozorovat věci života, vidíte, že musíme nahlédnout hlouběji do tohoto života. To skutečně není bez významu právě v sociálním oboru dnes a pro nejbližší budoucnost. Neboť důsledky, které si musíme vyvodit, nejsou takové, jaké si činili Schmoller nebo Bruntano, Wagner, Spengler, John Stuart Mill nebo kdo ještě, nýbrž v sociálním oboru musíme si vyvodit důsledky podle skutečnosti, logicky podle skutečnosti. Ale je zlé, že v našich dnešních agitátorských snahách a v tom, co se z těchto agitátorských snah stalo, žijí jenom logické důsledky, iluze, a že iluze se staly vnější skutečností. Chci vám pro to uvést dva příklady. Jeden již dobře znáte, jen ještě potřebujete, abych jej osvětlil tak, jak to chci nyní učinit.

Marxisticky zabarvení socialisté - vysvětlil jsem vám včera a již často, že je to skoro všechn dnešní proletariát - marxisticky zabarvení socialisté říkají vlivem Marxe, že ekonomie, hospodářské protiklady, třídní protiklady, jež pocházejí z hospodářských protikladů jsou pravou skutečností, ostatní že je ideologická nadstavba. Co člověk myslí a básní, umělecky tvoří, co myslí o státě, o životě, o všem ostatním, je prý jen výsledkem toho způsobu, jak člověk hospodářsky žije. Z toho důvodu říká také dnešní proletář: My nepotřebujeme nějaké všeobecné národní shromáždění, když chceme zavést nový řád, neboť tam budou zase měšťáci a budou tam mluvit podle svého hospodářsky determinovaného měšťáctví. To nemůžeme potřebovat. Můžeme potřebovat jen ty, kdo mluví tak, jak to vychází z proletářských hlav, neboť to jsou dnes ti, kdo musí utvářet svět. Ani nemusíme napřed svolávat shromáždění, neboť těch několik proletářů, kteří jsou právě nahoře, ti vykonávají diktaturu, neboť mají proletářské názory, budou tedy myslet správně. Jako Lenin a Trocký v Rusku, tak odmítá Karel Licbknecht v Berlíně národní shromáždění. Říká: To nebude nic nového, než nové vydání staré říšské „bandy žvanilů“ - mínil tím říšský- sněm.

Nuže, co je toho příčinou? Příčinou toho bylo, milí přátelé, to, proč jsem byl před šestnácti lety - vyprávěl jsem vám to, když jsem vám vysvětloval historii své „Filozofie svobody“ - v podstatě vytlačen ze socialistické pokračovací dělnické školy v Berlíně. Měl jsem mezi jiným přednášet také o přírodovědeckých otázkách, vedl jsem také řečnická cvičení, ale vyučoval jsem také dějinám. Vyučoval jsem jim tak, jak se jim má objektivně vyučovat. To docela vyhovovalo těm, kdo byli mými žáky. Kdyby se v tom bylo mohlo pokračovat, kdyby to nebylo bývalo uměle zakončeno, vím, že by to bylo mohlo nést dobré ovoce. Ale sociálně-demokratičtí vůdcové přišli na to, že nepřednáším marxismus, marxistický názor na dějiny, ale že jsem kupodivu dělal - což se dělníkům, kteří byli mými žáky, velice líbilo - dokonce takové kotrmelce, o kterých vám budu nyní vyprávět. Například jsem řekl: Obyčejní historikové nemohou přijít na to, jak to je se sedmi římskými králi, považují to dokonce za báji, protože řada sedmi králů, jak se o ní vypravuje u Lívia, je jakýsi vzestup a sestup, vždy jakési stupňování až k Marciovi, A vysvětloval jsem tak těmto lidem, že zde právě jdeme do nejstarších dob římského vývoje, do doby před republikou, že převrat v republiku záležel právě v tom, že staré atavistické duchovní pravidelnosti přešly v jakýsi lidový chaos, kdežto ve starších dobách skutečně, jak je to ještě zřejmé u egyptského úřadu faraónů, je v těchto zařízeních moudrost, vydatelná duchovní vědou. Nevypravuje se nadarmo, že Numa Pompilius přijímal vlivy od víly Egérie. aby všechno uspořádal. Osvětloval jsem, jak lidé dostávali inspirace, aby mohli konat ustanovení, jak vskutku nenásledoval, jak tomu bylo

později, jeden vládce za druhým, ale jak to bylo určováno zákony, které lidé měli z duchovního světa. Odtud pocházela pravidelnost v posloupnosti egyptských faraónů a také ještě římských králů, kteří tak po sobě následují v Romulovi, Numovi Pompiliově atd., až k Tarquiniu Superbovi.

Když se nyní podíváte z jiného hlediska na sedm za sebou jdoucích principů, jak jsem je shrnul ve své „Theosofii“, pak máte těchto sedm principů v posloupnosti sedmi římských králů. To je něco, co teď jenom naznačuji. Zde mezi vámi stačí to jen naznačit, ale je to něco, co musíme, když tomu dáme přiměřenou formu, vysvětlit naprosto jako docela objektivní pravdu, a co osvětlí tuto zvláštnost, kterou obyčejný materialistický historik nemůže pochopit. Proto je dnes těchto sedm římských králů pokládáno patentovaným nevědeckým historikem za něco neexistujícího, že ano. Jsou pokládáni za báji. Vidíte, jak daleko jsem šel a přednášel jsem tyto věci také ještě jiným způsobem. A udělá-li se to přiměřeně, působí to již ovšem jako něco skutečnosti odpovídajícího. Ale „materialistické pojetí historie“ to není. Neboť materialistické pojetí dějin vyžaduje, aby člověk zkoumal, jaké byly hospodářské poměry, jaký byl tehdy poměr polního hospodářství k chovu dobytka, jaký byl poměr polního hospodářství k obchodu, jak byla zakládána města, jaké hospodářství měli Etruskové, jak obchodovali Etruskové se vznikajícími Římany a jak se pak tímto vlivem hospodářského žilvu utvářely poměry za Romula, Numy Pompilia, Tulia Hostilia atd.

Ale vidíte, že by to tak beze všeho také ovšem nebylo neproniklo. Ale tu přišla zase pravá skutečnost na pomoc, právě protože jsem sáhl k pravé skutečnosti, přišla mi pravá skutečnost na pomoc. Nejsou to ovšem jen mladí lidé, který tvoří takový kruh posluchačů, byli mezi nimi také takoví, kteří již byli do jisté míry přijali proletářské myšlení, také takoví, kteří již byli nasáklí všemi předsudky, není lehké přesvědčit takové lidi, zvláště ve věcech, kterých jsou daleci. Když jsem jednou mluvil o umění například, když jsem vyložil co je to umění a jak umění působí, vykřikla najednou docela vzadu jedna dáma: Nu a verismus, to není žádné umění? Tedy tito lidé nedali nic na autoritu. Šlo o to najít k těmto lidem cestu. Nešlo ovšem o to najít cestu k těmto lidem snad nesprávnými oklikami, nýbrž na základě smyslu pro skutečnost a pravdivost. Tu došlo k tomu, že jsem musel říci - nejen říci mohl, ale říci musel - Vždyť jste naplněni takovými pojmy, které odpovídají materialistickému pojetí dějin, které má za to, že všechno závisí na hospodářských poměrech a že všechno duchovní život se zakládá jen na ideologické nadstavbě, která se vznáší na podkladě hospodářských poměrů. A Marx to vyložil velmi jasně a duchaplně. Ale proč se to všechno stalo? Proč to Marx vykládal a proč tomu věřil? Protože Marx viděl jenom svou bezprostřední přítomnost a nešel zpět ke starším dobám. Marx bere za základ historický vývoj lidstva jen od 16. století. Zde je to takové, že skutečně nastalo v lidském vývoji období, kdy se duchovní život stal, i když ne přesně tak, jak je tomu u Marxe, přece jen jistým způsobem ve velkých částech světa výrazem hospodářských poměrů. Goetheanismus se nedá odvozovat z hospodářského života, ale tito lidé pohlížejí také na Goetha jako na někoho, kdo stojí vzdálen hospodářského života. Mohlo by se tedy říci: Chyba je v tom, že to co platí jen pro určité období a právě pro nejnovější období, bylo zevšeobecněno. A jenom posledním čtyřem staletím se mohlo porozumět, když se přednášelo v materialistickém pojetí dějin.

Ale nyní přijde, co je důležité. A toto důležité záleží v tom, že nepostupujeme jenom pojmově-logicky, neboť pojmově-logicky se dá strašně málo uvést proti přesně vyhraněným větám Karla Marxe, ale musíme postupovat životně-logicky: podle logiky skutečnosti, podle logiky nazírání. Ale pak se ukáže, že za této evoluce, která probíhala od 16. století tak, že může být vykládána dějinně-materialisticky, že za této evoluce je důležitá involuce, něco, co probíhá neviditelně, nadsmyslově za tím, co je zevně smyslově vnímatelné. A to je to, co se chce dostat na povrch, co se chce z lidských duší vypracovat, právě soupeř materialismu. Takže materialismus se zmůže a zesílí jenom tak, aby se člověk proti němu vzepřel, aby našel možnost hledat duchovnost sám ze sebe v období duše vědomé a aby to přivedl k uvědomění sebe v duchovnu. Není tedy úkolem, jak myslí Karel Marx, prostě se dívat na skutečnost a vyčíst z ní, že hospodářství je skutečnost, která je podkladem ideologické nadstavby, ale úkolem je říci si, že skutečnost od 16. století nám neposkytuje to, co je opravdu skutečné, nýbrž to se musí hledat v duchu. Musíme právě najít takový sociální řád, který získá převahu nad tím, co se jeví zevně, co je možno zevně pozorovat od 16. století. Doba sama nutí k tomu nejen pozorovat vnější děje, ale najít něco, co může do těchto dějů zasahovat a opravovat je. To, co marxismus postavil na hlavu, musíme zase postavit na nohy.

Je neobyčejně důležité, abychom věděli, že v tomto případě logika skutečnosti přímo obrací pouhou důvtipnou dialektiku Karla Marxe. Uplyne v Rýnu ještě hodně vody, než dostatečný počet lidí nahlédne nutnost dospět k logice skutečnosti, k logice nazírání. Ale je nutno to nahlédnout. Je to nutné právě pro palčivé sociální otázky.

To je jeden příklad. Druhý příklad možno připojit k něčemu, co jsem vám řekl včera. Řekl jsem vám, co je charakteristické od doby Ricardovy, Adama Smitha atd., že bylo pozorováno, že hospodářský řád má za následek, že v lidském sociálním soužití je používáno lidské pracovní síly, ta že je přinášena na trh jako zboží a že se s ní nakládá podle nabídky a poptávky jako se zbožím. Vysvětlil jsem vám včera, jak právě to je podněcující, vlastní hnací silou v proletářském světovém názoru. Kdo myslí jenom pojmově-logicky, pozoruje, že tomu tak je a řekne si, že musíme mít tedy národohospodářskou nauku, sociální životní názor, který s tím počítá, který nejlépe odpovídá na otázku jak můžeme, protože pracovní síla je zbožím, jak můžeme toto zboží, pracovní sílu chránit před vykořisťováním člověka. Otázka je špatně položena. Není položena špatně jen z teorie, je položena špatně ze života. Špatně kladené otázky působí dnes ničivě, pustošivě, plenivě. Nena- stane-li obrat, budou působit stále ničivěji. Neboť zde musí být také postaveno na nohy to, co stojí na hlavě. Nesmíme se ptát, jak se musí udělat sociální řád, aby člověk nemohl být vykořisťován přes to, že jeho pracovní síla je přinášena na trh podle nabídky a poptávky, jako jiné zboží. Neboť to odporuje vnitřnímu impulsu vývoje, který vyplývá z logiky skutečnosti a který může být vyjádřen takto: Ještě řecká doba, tato řecká kultura, která se nám stala tak důležitou, je myslitelná jen tím, že velká část řeckého obyvatelstva byli otroci. Otroctví je předpokladem kultury, která má pro nás tak velký význam. Ale řecké kultuře bylo otroctví předpokladem do té míry, že tak skvěle myslící filozof jako Plato pohlížel na otroctví jako na něco oprávněného a nezbytného pro lidskou kulturu vůbec.

Ale lidský vývoj pokračuje. Otroctví bylo ve starověku, a víte, že se lidstvo vzepřelo proti otroctví, instinktivně se vzepřelo proti tomu, aby člověk mohl být prodáván a kupován. Celý

člověk nemůže být kupován a prodáván. To je dnes axiomem, možno říci. A kde je ještě otroctví, pokládá se to za barbarství. Pro Platona to není žádným barbarstvím, ale samozřejmostí, že jsou otroci. Pro něho je to samozřejmostí, jako pro každého Řeka platónského smýšlení, jako vůbec pro každého Řeka, který myslel platonicky. Otok nemyslel jinak, než je samozřejmé, že lidé mohou být prodáváni, že jsou lidé přiváděni na trh podle nabídky a poptávky, ovšemže nejako krávy. Aleje to jen maskováno, je to jen zakryto, neboť" to přešlo v mírnější otroctví, v nevolnictví. To trvalo velmi dlouho. Ale také proti tomu se lidstvo vzepřelo. Ale do dnešní doby z toho zbylo to, že sice nemůže být prodáván celý člověk, nýbrž jen část člověka, pracovní síla. Ale dnes se proti tomu člověk vzpírá, aby byla prodávána pracovní síla. Pokračuje také v tom odmítání otroctví, když se odmítá možnost kupovat a prodávat pracovní sílu. Je tedy docela samozřejmé, že během lidského vývoje se zvedá opozice proti tomu, aby pracovní síla byla pokládána za zboží a aby fungovala v sociálním řádu jako zboží. Nemůžeme se tedy ptát: Jak může být člověk uchráněn před vykořisťováním? - vycházíme-li od axiomatického předpokladu, že pracovní síla je zbožím, jak se to stalo obvyklým od doby Ricarda. Adama Smitha a jiných, a jak na to vlastně pohlíží Karel Marx a také celý proletářský názor. Neboť je to již pokládáno za axiom, že pracovní síla je zbožím. Ale lidé chtějí přesto, že je zbožím jenom ji chránit před vykořisťováním, popřípadě uchránit dělníka před vykořisťováním jeho pracovní sílu. Celé myšlení se pohybuje tak, že tato věc je přijímána více či méně instinktivně, nebo také ne instinktivně jako u Karla Marxe, jako axiom u takových učitelů ekonomie, jak právě působí na fakultách. Zde to platí za axiom, že s pracovní silou se zachází stejně jako se zbožím.

Ano, v takových věcech panují dnes vůbec samé předsudky a tyto předsudky působí utvářivě. A předsudky jsou strašné právě v této oblasti. Nevím, kolik bude zde mezi vámi snad takových, kteří pokládají za příliš náročné, že by se měl člověk zabývat těmito věcmi, že by měl o těchto věcech uvažovat. Ale nemůžeme pozorovat celý život, nemůžeme-li přemýšlet o těchto věcech. Člověk si dá namluvit všechno možné, když nemůže o těchto věcech přemýšlet. Poslední čtyři léta ukázala názorně všechny tyto věci. Co nám všechno tato poslední čtyři léta nepřinesla. Chci vám říci jako příklad jen jednu věc. Bylo tu možno zažít nejkurioznější věci.

Když člověk přicházel vždy znovu do Německa a - i jinde tomu nebylo jinak - tu prožíval každou chvíli něco nového, co bylo návodem k vlastenectví. Například když jsme se posledně vrátili do Německa, tu bylo opět takové vlastenecké heslo pro bezhotovostní platební styk: Tedy neplatit již hotově, ale podporovat oběh šeků. Tedy pokud možno vyloučit oběh peněz a platit šekem. Tu se lidem řeklo, že je to zvlášť vlastenecké podporovat bezhotovostní platební styk, neboť je to prý nutné - jak se domnívají - aby se válka vyhrála. Nikdo nepřišel na to, že je to čirý nesmysl, když se to říká. Ale nejen že se to říkalo, ale bylo to skutečně propagováno a lidé se podle toho řídili, řídili se podle toho lidé, o kterých by se nejméně myslelo, o kterých by se muselo předpokládat - poněvadž řídili závody, poněvadž řídili průmyslové podniky - že z národohospodářství něčemu rozumějí. Oni tvrdili, že bezhotovostní platební styk je něčím vlasteneckým.

Jen za jednoho předpokladu byl by ovšem bezhotovostní platební styk vlasteneckým, kdyby se pokaždé vypočítalo kolik času se ušetří tímto bezhotovostním platebním stykem, což

většina lidí nedovedla, určití lidé to dovedou. Tento čas by museli sečíst a pak by museli přijít a říci: Ano, bezhotovostní platební styk mi ušetřil tolik a tolik času, prosím, použijte mne nyní k tomu nebo onomu, chci za to vykonat tu nebo onu práci. Jen pak by to byla skutečná úspora. Ale to ti lidé nedělali, ani na to nemysleli, že jen za tohoto předpokladu by to mohlo mít národohospodářský vlastenecký význam. A takových nesmyslů bylo strašně namluveno v posledních čtyřech a půl letech, protože všechno přišlo do pohybu. Nej neuvěřitelnější diletantismy byly uskutečněny, nemožnosti se staly skutečnostmi, protože lidé vůbec totiž nevědí - ani ti, kdo to nařizovali - jaké souvislosti v této oblasti ve skutečnosti jsou.

Na čem záleží při otázkách, kterých jsem se posledně dotkl, je to, že se právě musí hledat, jak utvořit sociální strukturu, sociální spolužití, aby zboží, statek, výrobek, produkt byly odděleny od pracovní síly. Na tom záleží při všem, oč musíme usilovat pro národohospodářství, milí přátelé, je to, aby produkt, výrobek byl přinášěn na trh tak a obíhal tak, aby pracovní síla byla od výrobku oddělena. Právě tento problém musí být ekonomicky řešen. Ale vycházíme-li jako z axiomu z toho, že do zboží je vykrytalizována pracovní síla, že to dvojí není oddělitelné, pak si právě zakrýváme vlastní problém, tu právě stavíme na hlavu to, co má stát na nohou. Nepozorujeme ani, že nejdůležitější otázka, na které závisí štěstí nebo neštěstí civilizovaného světa v ekonomické oblasti a na níž musí být zaměřen každý impuls myslitele, je tato: Jak oddělit objektivně zboží, statek od pracovní síly, aby pracovní síla nemohla již být zbožím. A toho můžeme dosáhnout, když se učiní opatření ve smyslu oné trojčlennosti, o které jsem vám přednášel. To je cesta, aby to, co je objektivně od člověka odděleným zbožím, odděleným statkem, bylo odděleno od pracovní síly.

Porozumění pro tyto věci, které jsou vzaty právě ze skutečnosti, najdeme ovšem, milí přátelé, ještě málo. Uveřejnil jsem v roce 1905 v časopise „Lucifer-Gnosis“ článek „Theosofie a sociální otázka“. Upozornil jsem tehdy na hlavní zásadu, která musí být uplatněna, aby výrobek byl oddělen od pracovní síly, upozornil jsem na to, že zdar sociální otázky může spočívat jen v tom, aby se správně myslelo o výrobě a spotřebě. Dnes se myslí docela ve smyslu výroby. Musí se změnit způsob myšlení. Otázka musí být odvrácena od výroby ke spotřebě.

Jednotlivě bylo možno dát na jednu radu, která ale nemohla mít správné, skutečné následky pro vady v poměrech a pro jiné nedostatky. To se také častěji stalo. Ale je to skutečně tak, že lidé dnes následkem víry v určité logické důsledky, které považují za důsledky skutečné, nemají smysl pro to, že je nutno hledět na skutečnost. Ale ze skutečnosti vzejdou také právě v sociální oblasti teprve správné otázky. Dnes se vám stane ovšem velmi snadno, že vám lidé řeknou: Ale což nevidíš, že se musí pracovat, když tu má být zboží? Ovšem, že se musí pracovat, když tu má být zboží. Logicky také pochází zboží z práce.

Ale skutečnost je něco jiného nežli logika.

Vysvětloval jsem to našim přátelům častěji z jiného hlediska. Řekl jsem: Jen si to ujasněme na myšlení darwinistických materialistů. Mám ještě jasně před sebou, jak jsem se před mnoha lety v mnichovské skupině poprvé pokusil - pak jsem to ještě častěji opakoval - vysvětlit našim přátelům: Pokusme se představit si správného haeckelovce. Ten myslí, že člověk povstal ze zvířete podobného opici. Má si nyní jako přírodovědec utvořit pojem zvířete podobného opici a pak pojem člověka. Kdyby tu ještě člověka nebylo a on měl pojem zvířete

podobného opici, nemohl by nikdy ze svého pojmu vyloužit, vyloupnout pojem člověka. On jenom myslí, že pojem člověka vyplývá z pojmu opičího zvířete, protože ve skutečnosti z něho vzešel. Ve skutečném životě lidé již rozeznávají mezi čistou pojmovou logikou a logikou představ a logikou nazírání. Ale to musí prorazit, nebo se nikdy nedospěje k takovému uspořádání sociálních a politických poměrů, jak je to nutné pro přítomnost a nejbližší budoucnost. Nechtějí-li se lidé obrátit k tomu myšlení, skutečnosti přiměřenému, jak jsem vám to dnes opět vyložil, nedospěje se nikdy ve veřejném životě ke goetheanismu. Ale aby goetheanismus vstoupil do života, do světa, to by mělo být vyznačeno tím, že bude jednou na tomto pahorku Goetheanum.

Jen žertem bych vám radil: přečtěte si velké oznámení na poslední stránce dnešních „Basler Nachrichten“, kde je výzva, aby bylo učiněno vše pro největší den světových dějin, který má nastat tím, že bude založeno „Wilsonanum“. Nu je to zatím jenom novinové oznámení, že ano, a chtěl jsem se o tom zmínit jen žertem. Ale v duších lidí bude velmi silně založeno „Wilsonanum“.

Vyložil jsem vám nedávno, že to má již jistý význam mít zde Goetheanum a nazval jsem to tehdy negativní zbabělostí. Měl tím být vyjádřen opak zbabělosti. A je to již tak, milí přátelé, že nastanou v budoucnosti - třebaže toto novinové oznámení je jen žertovnou předzvěstí - které tento protest z určitého světového názoru ukáží jako prorocky oprávněný.

Je skutečně dobře, i když nebereme vážně pul stránkové oznámení o Wilsonanu. je skutečně dobře, když víme, že Wilsonanea-na budou zakládána.

Proto by zde měl být dříve protest: Goetheanum.